

КАЛЯНДАРНЫЯ І СЯМЕЙНЫЯ АБРАДЫ БЕЛАРУСАЎ У ВУЧЭБНА-ВЫХАВАЎЧЫМ ПРАЦЭСЕ ВНУ І ШКОЛЫ

Беларуская традыцыйная культура надзвычай багатая і разнастайная. Замовы, каляндарныя і сямейныя абрады, песні, казкі, дзіцячыя жанры – далёка не поўны пералік фальклорных набыткаў. Зварот у вучэбна-выхаваўчым працэсе да народных традыцый, глыбока сакральных па сваёй сутнасці, з вялікім каштоўнасным зместам і выхаваўчым патэнцыялам, не толькі раскрывае багацце нацыянальнай культуры, але і дазваляе вучням пазіцыяніраваць сябе ў свеце як актыўных, высокамаральных і духоўна багатых грамадзян сваёй дзяржавы. Раскрыць анталагічны змест народнай традыцыі, дапасаваць традыцыю да культурнага жыцця сучаснага грамадства, выкарыстаць вялікі выхаваўчы вопыт народнай культуры – комплексная задача дзяржаўнай культурнай палітыкі і вучэбна-выхаваўчага працэсу ў школе.

Сёння першаснае ўяўленне пра традыцыйную беларускую культуру дзеці атрымліваюць яшчэ ў садках. Яны калядуюць, водзяць карагоды, выпякаюць «птушак» на гуканне вясны, танцуюць «Таўкачыкі», «Лявоніху» і г. д. На кожным новым узроставым этапе знаёмства дзяцей з традыцыйнай культурай неабходна паглыбляць. Імітацыйна-гульнёвае ўзнаўленне абрадавых комплексаў, абсалютна апраўданае ў дзіцячым садку і малодшых класах сярэдняй школы, у сярэдніх і старэйшых класах павінна ўзбагачацца разуменнем іх сакральнасці, усведамленнем ролі, якую яны выконвалі ў жыцці чалавека традыцыйнага грамадства, і месца, якое займалі ў культуры нашых продкаў. Гэта садзейнічае паглыбленню цікавасці да нацыянальнай гісторыі, фарміруе ў сучаснай моладзі пачуццё павагі да свайго народа. Таму так важна на працягу ўсяго школьнага навучання далучаць дзяцей да традыцыйнай культуры.

На кафедры тэорыі і гісторыі культуры БДУКМ быў распрацаваны комплекс мерапрыемстваў, накіраваных на актуалізацыю нацыянальных каштоўнасцей у асяроддзі падлеткаў і вучнёўскай моладзі. Актыўны ўдзел у іх рэалізацыі прымалі студэнты факультэтаў беларускай і рускай філалогіі, прыродазнаўства, пачатковай адукацыі. З праграмамі студэнты выязджалі ў дзіцячыя дамы, школы. З некаторымі школамі наладжаны трывалыя зносіны, мерапрыемствы праводзіліся сумесна, што было на карысць і студэнтам, якія бліжэй знаёміліся са сваімі патэнцыяльнымі вучнямі, і вучням, якія глыбей знаёміліся з народнымі традыцыямі. Для вучняў сярэдняга звяна прапаноўваліся распрацоўкі каляндарных свят, такіх як Каляды, Гуканне вясны, Багач. Пры правядзенні свят мы абапіраліся на наступныя прынцыпы.

Важнейшым з'яўляецца **прынцып далучанасці (масавасці)**.

Ён прадугледжвае абавязковы ўдзел у мерапрыемстве кожнага прысутнага не ў якасці гледача, а ў якасці стваральніка адпаведнага настрою, захавальніка пэўных элементаў традыцыі, носьбіта сакральных ведаў. У

традыцыйным асяроддзі свята ўспрымалася як агульнае грамадскае дзейства, і таму кожны мог далучыцца да карагода, спяваць, танцаваць і тым самым напоўніць атмасферу сваёй творчай дзейнасцю.

Другі прынцып – *прынцып рытуальна-знакавай замацаванасці*

Народнае свята складаецца з пэўных структурных лагічна абумоўленых этапаў і характарызуецца адпаведнай сістэмай паводзін удзельнікаў на кожным з іх. Сістэма паводзін грунтавалася на маральна-этычнай ацэнцы кожнага дзейства, на дапушчальнасці-недапушчальнасці адпаведных рухаў, слоў, дзеянняў, учынкаў для асоб пэўнага ўзросту і статусу. Так, розны статус быў, напрыклад, у гаспадара і хлопца, жанчыны і дзяўчыны, дзяўчыны і дзяўчынкi, што патрабавала ад кожнага з іх выканання адпаведных задач, суадносных з агульным дзействам.

Трэці важны прынцып – *прынцып імправізацыйнай насычанасці*. Нягледзячы на рытуальна-знакавую замацаванасць дзействаў, народнае свята дапускала пэўную долю імправізацыі. Аднак імправізацыя заўсёды заставалася ў межах святочнай ролі і адпавядала маральна-этычным нормам.

Імправізацыя ўласціва карнавалізаваным дзействам, якія праходзілі ў межах традыцыйных народных свят. Паколькі яны з'яўляюцца арганічнай часткай рытуальна-абрадавага комплексу, то свабодныя імправізацыйныя дзеянні, не скаваныя ўмоўнасцямі рэальнага жыцця, атрымліваюць афіцыйны дазвол. Карнавалізаваныя дзействы даюць магчымасць пераўвасобіцца ў іншую асобу, паспрабаваць сябе ў іншым сацыяльным статусе і нават у новым абліччы-масцы. За маскай можна схвацца і дазволіць тое, што не прымаецца ў будзённым жыцці.

Кожны абрад – гэта практычнае ўвасабленне грамадскіх каштоўнасцей, ладу жыцця. Таму зразумець абрад можна толькі пры ўмове спасціжэння яго духоўнай дамінанты. Гутарка пра традыцыйную аксіялогію павінна папярэднічаць любому мастацкаму ўвасабленню рытуальна-абрадавага комплексу ці яго часткі.

Базавая ідэя народнай культуры – гармонія чалавека з самім сабой, з грамадствам і з прыродай. Усе тры аспекты ўзаемазвязаны і рэалізуюцца праз рытуальна-абрадавую і вербальную творчасць.

Чалавек традыцыйнага грамадства жыве пад пільным наглядам соцыума, які даваў ацэнку яго ўчынкам і словам, абапіраючыся на агульнапрынятыя правілы і грамадскія нормы. Іх парушэнне прыводзіла да грамадскага асуджэння ці нават пакарання. Аднак не толькі страх прымушаў чалавека выконваць маральны закон, ім найперш кіравала сумленне як найвышэйшая норма суладдзя з самім сабой. Успомнім казку «Тры ночы на магіле айца» [1, 402–423], у якой бацька перад смерцю наказвае сынам па чарзе начаваць на яго магіле. Герой, які ідзе начаваць на магілу бацькі з глыбокім перакананнем, што бацькоўскую волю парушаць нельга, атрымлівае ад нябожчыка-бацькі цудоўны падарунак – чароўных коней. Дзякуючы гэтаму падарунку герой становіцца шчаслівым. У казках змеяборчага тыпу для ацэнкі маральных якасцей персанажаў, здольных на падман і подласць, уключаецца матыў «сон на варце». Герой (Царскі сын,

Купецкі сын) ідзе на мост, па якім павінен ехаць шматгаловы змей, але засынае на варце. Раніцай ён вяртаецца і хлусіць сваім таварышам. Хлусліваць героя, яго нявернасць свайму слову асуджаюцца і выкрываюцца, што і паказана ў фінале казкі: ад ілжывых герояў пазбаўляюцца. Гэты маральны закон адлюстроўваецца ў многіх жанрах, напрыклад у баладах: *«Паехаў сынку на Русь жаніцца, // Забыўся мамцы нізка скланіцца»* [2, 729]. Вынікам такой абьяквасці стала заўчасная смерць хлопца і яго каханай. Разам з тым гарманічны стан чалавека можа быць дасягнуты толькі пры ўмове упарадкавання стасункаў з прыродай. На гэта і накіравана рытуальна-абрадавая культура народа. Чалавек займае ў сусвеце невялікае, але надзвычай важнае месца – зямлю, таму ён пастаянна павінен даказваць сваё права на валоданне ёй. Зямля для чалавека – маці, карміцелька. Як адухоўленая субстанцыя, яна патрабуе ад чалавека ашчаднага стаўлення да сябе і сваіх законаў. Традыцыйныя беларускія абрады арыентаваны на чалавека як суб'екта культурнага дзеяння. Менавіта чалавек і прырода знаходзяцца ў цэнтры любога сакральнага дзейства.

Генетычна каляндарныя святы – гэта рытуалізаваныя дзействы. Каляды – святы нараджэння гаспадара для новай фазы жыццестваральнай дзейнасці. Ушанаванне гаспадара – рэалізацыя прынцыпа чалавечнасці, актуалізацыя маральна-этычных каштоўнасцей асобы працаўніка, абуджэнне яго творчых магчымасцей, вера ў справядлівую моц чалавечага духу. Калядоўшчыкі, якія прыходзяць *«здалёку, звысоку»*, *«у гадочку адну ночку»*, услаўляючы працоўную сям'ю, дапамагаюць звычайнаму чалавеку-сялянину адчуць сябе асобай, далучанай да вялікага акту стварэння. Валачобнікі, расказваючы пра цуд у двары гаспадара, нагадваюць пра пачатак веснавых работ, дораць надзею на лепшае, падкрэсліваючы, што спадзявацца на яго можа толькі працавіты гаспадар, які кіруецца Боскім прыкладам:

«Увайдзі, Божа, ў панскія пакоі».

«Я не пайду ў панскія пакоі,

Але пайду ў роўнае поле,

У роўнае поле па мяжах хадзіці,

Па мяжах хадзіці – жыта радзіці» [2, 132].

Перш чым пачаць жніво, чалавек прыбіраў хату, сам апранаўся ва ўсё чыстае (у значэнні святочнае) і ішоў у поле. Толькі чыстымі рукамі і з чыстым сэрцам можна брацца за адказную працу.

Асабліва папулярныя ў школьным калектыве карнавалізаваныя народныя святы, найперш Каляды. Яны дазваляюць дзецям раскрыцца з іншага боку, праявіць тую якасці і здольнасці, якія застаюцца па-за ўвагай у навучальным працэсе. Традыцыйна школьныя Каляды звязваюць з Новым годам. У межах калядна-навагодніх святаў можна праводзіць кірмашы, тэатралізаваныя шэсці, арганізаваць пастаноўку інтэрмедый і батлейкі, уключыць гульні, конкурсы. Галоўнае – даць магчымасць адчуць сябе стваральнікамі свята, а не проста яго ўдзельнікамі. Імпровізацыя, закладзеная ў канцэпцыю свята, робіць яго ў пэўнай ступені непрадказальным. Наладжванне такога свята патрабуе надзвычай вялікай і адказнай папярэдняй

падрыхтоўкі і можа быць паспяхова праведзена толькі пры ўмове існавання моцнага арганізацыйнага цэнтра. У выніку правядзення будзе дадзены магутны штуршок для новых творчых пачынанняў, адкрыццяў, ідэй.

У сувязі са сказаным насцярожвае тэндэнцыя правядзення школьных мерапрыемстваў, навагодніх ранішнікаў, на якіх дзецям замест актыўнай гульні-казкі прапануецца тэатральная пастаноўка, замест дыялогу, у які ўключаецца кожнае дзіця, увесь клас як адзін калектыў, прапануецца гатовы сцэнарый з прафесійнымі выканаўцамі. Дзеці не водзяць карагоды каля ёлкі, пераапрапуўшыся ў казачных і фантастычных персанажаў, яны толькі назіраюць за дзеяннем. Выключэнне дзіцяці з жыццёвай сітуацыі фарміруе аморфнасць, абыякавасць да свету, разрывае сувязь чалавека з акаляючым асяроддзем. А гэта, ў сваю чаргу, прыводзіць да замкнёнасці, страху перад іншымі. Дзіця прывыкае жыць у віртуальным свеце сваіх мар і жаданняў. Тыя базавыя маральныя каштоўнасці, якія сцвярджаліся вякамі – спагада, шкадаванне, увага, дабрыня і любоў да іншых, пачынаюць нівеліравацца. Некалі Р. Ралан сцвярджаў, што нельга быць «над схваткой». Чалавек не можа жыць па-за грамадствам і быць свабодным ад яго. Гэта шлях да дэградацыі, празмернага эгаізму і сацыяльнай адзіноты.

З абрадамі сямейнага цыкла школьнікі знаёмы менш. Школай запраграмаваны курс «Этыка і псіхалогія сямейнага жыцця», і пачаць яго варта было б таксама з фальклору, з тых набыткаў, якія пакінулі нам у спадчыну нашы продкі. Інсцэніроўка нейкіх этапаў вяселля створыць адпаведны настрой, а слова настаўніка яго падтрымае.

Сувязь з прыродным асяроддзем прасочваецца і ў абрадах сямейнага цыкла. Шлюб паміж людзьмі – зямная рытуалізаваная форма нябеснага шлюбу. Вяселле як акт стварэння новай сям’і лічылася вельмі важнай падзеяй жыцця чалавека. Яно мела даволі значную часавую працягласць. Так, сватанне і заручыны аддаляліся адно ад аднаго прыкладна тыднёвым адрэзкам. Заручыны спраўлялі прыкладна за месяц да вяселля. Гэта рабілася для ўсведамлення перамен у жыцці маладых, хлопца і дзяўчыны, у сувязі з неабходнасцю іх асэнсавання і прыняцця. Але самае важнае – гэта не часавы прамежак, а вербальнае суправаджэнне кожнага этапа. Вялікая колькасць вясельных песень паказвае дзяўчыну на пачатковых этапах вясельнага комплексу:

*– Маці, маці, парадніца ў хаці,
Парадзь, маці, што свату казаці.
Парадзь, маці, што свату казаці:
Ці йсці замуж, ці з год пагуляці? [2, 356]*

У гэтых песнях паказаны сумненні, ваганні дзяўчыны, шкадаванне свайго бесклапотнага дзявоцтва, якое ўжо ніколі не вернецца. Мяняецца танальнасць песень, якія паказваюць дзяўчыну заручоную:

*Дзяўчаткі сядзяць – вяночкі дзяржаць,
Мяне не прымаюць.
Жанчыны сядзяць – сыночкаў дзяржаць,*

Мяне падзваюць.

Для заручонай дзяўчыны адыход ад дзяўчат – справа вырашаная. Аднак шкадавання тут няма. Перад заручонай дзяўчынай узнікае новая праграма – сям’я, гаспадарка, дзеці. Менавіта вербальная культура арыентуе чалавека ў жыццёвай праграме, псіхалагічна настройвае на перамены. У народзе казалі: усяму свой час. Час гуляць, час спяваць, час клапаціцца і працаваць. Як нельга спазняцца з сяўбой ці са жнівом, так нельга спазняцца і з жыццём. Затрымацца на пэўным часавым этапе немагчыма. Пра гэта таксама шмат сказана ў народнай песеннай творчасці. Прыгадаем хаця б баладу «Войтаўна», у якой асуджаецца не дзяўчына, якая нарадзіла без шлюбу, а бацька, войт, які замуж не выдаваў. Аднак і спяшацца таксама не трэба. Урон ад паспешлівых і неабдуманых рашэнняў бывае яшчэ большым. Успомнім вядомую казку «Царэўна-жаба», у якой спаленая скура стала пачаткам новых выпрабаванняў для герояў, баладны твор «Ехалі казакі з Дону ды да дому», у якім неабачлівасць дзяўчыны прывяла да трагедыі, а таксама жартоўныя песні, сітуацыі якіх амаль цалкам заснаваны на неабдуманых учынках персанажаў.

Такім чынам, народная культура абапіраючыся на практычны вопыт, дапамагае чалавеку арыентавацца ў складаным свеце, прапануе аптымальны шлях самавыяўлення і самарэалізацыі. Маральна-этычная норма суладдзя чалавечай і прыроднай прасторы грунтуецца на вызначаных апазіцыях добра/зла, прыгожага/пачварнага, дазволенага/недазволенага і з’яўляецца той базай, якая забяспечвае чалавеку сумленнае жыццё на зямлі. Комплекс рытуальна-абрадавых дзействаў у гэтым кантэксце выконвае ролю аксіялагічнай дамінанты ў працэсе духоўных пошукаў і станаўлення асобы.

ЛІТАРАТУРА

1. Чарадзейныя казкі: У 2 ч. / склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Ч. 1. Мінск, 2003.
2. Беларускі фальклор: хрэстаматыя: вучэб. дапам. для філ. фак. ВНУ / склад.: К. П. Кабашнікаў [і інш.]. Мінск, 1996.